

PAMÁTKY
ARCHEOLOGICKÉ

ZALOŽENO V ROCE 1854

R O Č N Í K LXXII 1981 • Č Í S L O 2

Č E S K O S L O V E N S K Á A K A D E M I E V Ě D

Václav Mencl: Lidová architektura v Československu. Praha 1980 (Academia), 630 str., 1398 obr., 44 barevných fotografií v příloze.

„Necelý den cesty na jih od Vysokých Tater zdvihá se v pásmu středoslovenských hor táhlý hřbet Kráiovy hole, nebetyčného velikána, jehož jméno pochází ještě z dob, kdy tam lovival král Matyáš a lesy osazoval svými valašskými pastýři; tam, nikoli ve Vysokých Tatrách, je skutečné srdce Slovenska. Celá slovenská země se odtamtud napájí životodárnými vodami: K severu vytéká Poprad, na jehož březích vznikla kvetoucí města horního Spiše, k východu pramení Hornád, zavlažující dolní Spiš a celé Košicko, na polední straně sbírá své vody Hron, protékající starodávným Zvoleném a žirným Tekovem, a na západ konečně nese své bílé vlnky nejdelší Váh, aby se v jeho hladině zahlédla zelená úbočí celého Liptova a Trenčanska a jeho vodou napojila horká zem západního Nitranská i kalné bažiny Žitného ostrova. Celé Slovensko lze odtamtud obsáhnout, zažít, pochopit a procítit.“

Tímto odstavcem otevírá se první kapitola knihy V. Mencla o lidové architektuře. Cituji tuto poměrně obsáhlou partii jednak proto, abych již na počátku všech úvah nepochybně doložil, že četba této knihy může být nevšedním zážitkem literárním, jednak proto, že je v něm předznamenáno mnohé z toho, s čím se setkáváme v celé publikaci. Je to totiž pozoruhodný a vzácný příklad tzv. informované intuice, která, na rozdíl od intuice prázdné, neinformované, vlastní spíše epigonskému myšlení, je schopna zmocnit se jakoby náraz přímo podstaty jevu a zprostředkovat jej, zdánlivě prostě, ale v celé šíři i složitosti — a nebo také jeho podstatu zcela minout. Není to odstavec v knize ojedinělý a podobných by bylo možno citovat celou řadu, například všude tam, kde autor popisuje, zajisté ne bez nádechu osobní vzpomínky a tedy věrohodně, přírodní prostředí, které výrazně ovlivnilo technologickou úroveň a podobu lidové stavební činnosti. Ne bez vzrušení prohlížíme fotografie objektů, které již nemůžeme nikdy spatřit ve skutečnosti a které zanikly takřka před našima očima, pročítáme popisy krajin, které jsou již k nepoznání změněny a které autor ještě důvěrně znal v staré pramenné, neznešvařené podobě. V. Mencl totiž patřil k té generaci, která ve dvacátých a třicátých letech, ale i v době těsně poválečné, zastihla ještě v terénu, zejména na Slovensku, objekty, jejichž vypovídací hodnota byla mimořádně vysoká, umožňující průhledy do středověku i do dob pravěkých, a jichž se dnes již na našem území pozvolna nedostává. Ne bez pohnutí pročítáme řádky životního díla vznikajícího bezmála půl století, řádky o nichž autor, jak vzpomínají ti, kteří ho znali blíže, nevěřil, že je spatřit v podobě konečné, jako knihu. Že se tato obava vyplnila

způsobem, jakým se nakonec stalo, nečekal jistě nikdo. Václav Mencl již neuvidí svou výtečně vydanou knihu o lidové architektuře a v tom je jeho osud podobný s památkami, o nichž nám zachoval své osobité svědectví — zmizel z obzoru současné vědecké generace ve chvíli, kdy ho bylo velice zapotřebí k diskusi. Tato skutečnost je také důvodem, proč úvahy nad knihou V. Mencla mohou být sotva recenzí. Recenze, má-li mít smysl, by měla být dialogem a tato podmínka je již bohužel nespelnitelná. Proto tedy jen několik glos.

O náplni knihy nás nejlépe informuje Úvod (s. 6—7), v němž autor sám v hutné podobě předvedl rozvrh celého díla. Kapitola první věnoval iozboru podunajského hliněného a kamenného domu (8—173) a jeho zvláštní rysy vysvětluje jak po stránce technologické, tak výtvarné, napojením na tradice pozdní antiky zprostředkované Panonií. Kapitola druhá obrací naši pozornost k hrázděnému domu severozápadních Cech (174—205), v němž se odráží nejen zásah německého etnika, ale ještě mnohem spíše obecný vliv gotické kultury. Kapitola třetí se zabývá českým, moravským a slezským domem roubeným (206—325) a kapitola čtvrtá roubeným domem karpatského oblouku (326—463); v nich se uchovává mnohé ze starého slovanského srubu, proměňovaného v průběhu staletí, především však nátlakem gotické kultury. Tyto čtyři kapitoly jsou v díle V. Mencla kapitolami zásadními, přičemž zejména kapitola první je v jistém smyslu jádrem knihy. Tři následující kapitoly, pátá, zabývající se především domem spíšských Němců (464—489), jenž v odloučeném ostiůvku zachoval prastarou podobu západoevropského domu, šestá alpským domem v Pošumaví (490—511) a sedmá probírající habánský dům na moravsko-slovenském pomezí a hornický dům na Kremnicku (513—521) jsou ve srovnání s prvními čtyřmi kapitolami poutavými miniaturami. Poněkud odlišné povahy je kapitola osmá, předvádějící překryv již v předcházejícím textu charakterizovaných českých oblastí novodobým domem zděným (522—559), vyvolaným v život společenskými změnami na konci 18. století a v první pol. 19. století, které hluboko zasáhly do vesnických poměrů a ve svých důsledcích vedly k výraznému společenskému vzestupu části venkovského obyvatelstva, k dalšímu otevření vesnice městskému vlivu a ke ztrátám tradičních hodnot. Dvě poslední kapitoly jsou na rozdíl od kapitol předcházejících, snáhajících materiál a zpracovávajících předběžná hodnocení, kapitolami syntetickými. Devátá (561—585) studuje plošné rozložení oblastí lidového domu a hledá jejich vztahy k evropským kulturním okruhům. Kromě naprosto zřetelného napojení hliněného domu na Podunají, zejména prostřednictvím antickou tradicí nasycené Panonie, a kromě vztahu ke kultuře východoevropské jak v domě hliněném, tak i v roubeném, konstatuje autor nevelký zásah z oblasti domu italománského těsně při hranici JZ Cech (alpský roubený dům na Šumavě) a velký zásah západoevropské gotické vlny v SZ Cechách v domě hrázděném a silné gotizační tendence při postupu gotiky směrem na východ. Její tlak měnil různou měrou starou tradiční srubovou stavbu slovanskou, úměrně místním podmínkám a tradicím i vzdálenosti od svého centra. Tento vliv se vyhnul ovšem oblasti moravského a slovenského hliněného domu; tato stará a vyhraněná oblast

těžící i ze zvláštností přírodních podmínek, náporu gotické kultury odolala lépe než ostatní oblasti; mapky na str. 564 a 565 a celková mapa na str. 570—571 autorova tvrzení názorně předvádějí. Obecným výsledkem této kapitoly, řečeno slovy autora, je zjištění, „že dnešní obraz, jak jej zachycují naše mapy, vznikl dějinným navrstvením hodnot nejrůznějšího stáří: základním znakem lidové kultury byla tedy tendence staré nevyměňovat, nýbrž střídat.“ Jak se tento střídající proces konkrétně v dějinách rozvíjel se snaží zodpovědět kapitola desátá (586—611), v níž je věnována stručná pozornost domu v pravěkém období, obsáhleji je studována vesnice a její usedlost v raném středověku, její gotizace, vztahy k městskému prostředí a konečně i mladší slohové zásahy. Zde se kniha nejvíce stýká s archeologií, především s archeologií slovanskou a středověkou. Zde také nejtěživěji pociťujeme onu neobyčejně dlouhou dobu od ukončení rukopisu (1968) do roku vydání. V době, kdy dokončoval V. Mencl svou knihu, začalo se právě soustavněji rozvíjet studium středověké vesnice (nejmladší literatura citovaná v této kapitole je z r. 1967). Jestliže je těžké přihlížet k nové literatuře v letech dokončování knihy, pak téměř nemožné je to v době tisku. A právě od roku 1965, resp. 1968, až do doby vydání knihy přibývalo v evropské literatuře i v naší domácí produkci nových poznatků, takže některé partie závěrečné syntetické kapitoly doznaly již doplnění a lecos lze vidět dnes již jinak. Ale, upřímně řečeno, na které práci není znát 10—12 let dalšího bádání — a to i v metodice.

Důvody, proč byla tato rozsáhlá kniha napsána a proč byla, našťástí, přes určité váhání i vydána, vysvětluje sám V. Mencl v úvodu, ale mnohé dost nemilosrdně vysvětlil čas. V době poválečné a v padesátých letech studoval V. Mencl lidovou architekturu nejen z hlediska ryze teoretického, ale i z důvodů praktických, které ve všech diskusích a debatách při různých komisích obvykle shrnoval přibližně v tuto základní větu: „Mám-li něco chránit, musím to dobře poznat, aby bylo zřejmé, co se má především zachránit, jaká je stupnice hodnot; jinak i při nejlepší vůli zachráním jen velmi málo, skoro nic.“ Již tehdy připomínal, že na postupné zanikání lidové architektury jako tvorby, ale i jako historického pramene působí nové společenské faktory hlubší a trvalejší povahy, takže v r. 1968, když uzavíral svou knihu, musel již o ní napsat tyto řádky: „Když... (svou)... úlohu splnila, rozplynula se v obecné nivelizaci technického věku a její dějiny se uzavřely.“, nebo přesněji řečeno uzavírají. Bylo pro něj a je i pro nás důležité, co z toho prvořadého pramene pro dějiny českého venkovského lidu a jeho práce zůstane zachováno pro budoucnost. Zde se V. Mencl dočkal řady zklamání. S jistou hořkostí k tomu poznamenal v úvodu: „Otázka její (tj. lidové architektury) praktické záchrany totiž narázela na předsudky ve vědomí lidí, na despekt, který k lidovému umění... vypěstovali pozitivisticky zaměřenými učenci, i na naivitu, s níž se k lidové tvorbě přibližovali architekti 50. let.“ A protože ani jeho úřední zkušenosti s ochranou lidové architektury nebyly nejlepší (vzpomeňme jen na zcela zbytečný a nepochopitelně nezodpovědný zánik takové jedinečné a nesporné hodnoty, jakou byla např. voraška hospoda v Živohošti, o níž psal již A. Jirásek), dospěl k názoru, že přišel čas, kdy musí vydat počet ze svého

dlouhodobého zájmu a „že to jediné, nač stačí síly jednotlivce, je starou lidovou architekturu v její plně šíři poznat, zachytit její památky v popisech, plánech a ve fotografiích a odhalit dnešnímu člověku její výtvarný smysl a historickou hodnotu". Prohlížel-li v době, kdy se k tomuto kroku rozhodl, archeologické a etnografické časopisy, musel mít dojem, že pracovníci obou oborů mají opravdu úplně jiné starosti. Ale je zároveň paradoxem, že obrat archeologů ke studiu raně středověké vesnice a středověké vesnice vůbec, zájem historiků architektury vycházející z technických kruhů a i významné oživení zájmu etnografií zaznamenal jen z části nebo vůbec ne.

Celá koncepce knihy je umělecko-historická. Je tedy zbytečné hledat v ní příliš to, co by si v ní ještě přál mít národopisec nebo archeolog, i když vesnická architektura je přirozeně předmětem zájmu obou těchto vědních disciplín. Postihuje tedy část skutečnosti jako každá práce, která zvolenou metodiku uplatní důsledně. V knize V. Mencla nenajdeme nějakou zvláštní kapitolu o metodě zpracování, ale jednotná koncepce práce a různé poznámky a výklady (např. na str. 74 nebo 608), porůznu umístěné v textu, nám dovolují rekonstruovat základní rysy autorova metodického přístupu. Jeho charakteristickým znakem je důsledná práce s typy „nikoli s konkrétními výtvarnými díly, jak ji vyžaduje kolektivní povaha lidového umění". Při takové práci málo záleží na absolutním datování jednotlivého díla, ale na absolutním stáří a vývoji jeho typu. Stáří typu a datování konkrétního výrobku se může podle autora výrazně rozcházet. („Súsek tesaný před našima očima je typologicky starý na dva tisíce let.") Metodou dějepisce umění zabývajícího se lidovým tvarem přirovnává V. Mencl spíše k metodě filologa, který „pátrá, kdy a jak jméno vzniklo, nikoliv kdy je kdo právě vyslovil". Tak se tedy autor pokouší vytvářet co nejsouvislejší řady typů a poté je pokud možno absolutně datovat, datováním alespoň daty ante quem nebo post quem pro alespoň některé členy řad. Pomocí těchto řad se pak snaží dotknout se vývoje ve středověku i v době starší a pokud se to podaří, považuje to za „potvrzení základních předpokladů a správnosti metodického postupu". Jenže tak dlouhé souvislé řady je někdy jen velmi těžko možno vytvářet, dochovaný materiál nemá vždy potřebnou kompaktnost a nezbyvá tedy než určité časové úseky překlenout deduktivními hypotézami. Zejména tento moment celého postupu může být zdrojem skepse u řady badatelů, a to nejen pozitivisticky zaměřených, na jejichž nepochopení různých problémů si V. Mencl nejednou v textu stěžuje. Snad v nejstručnější možné podobě se s názorným příkladem autorova myšlenkového postupu setkáváme v celkem okrajové poznámce na str. 461, zabývající se stalým typem truhly, súskem. Je přirozeně těžké, aby se ke všem problémům vyplývajícím z výše charakterizovaného metodického postupu v plném rozsahu vyjadřoval archeolog, zdá se však, že nepochybně, bude-li názory v publikaci tlumočené považovat za produktivní pracovní hypotézu, jejíž únosnost stále přibývajícím nálezy z období středověku, případně z doby starší, mohou prověřit. Je nepochybné, že se v řadě případů zdaří autorovy názory potvrdit (např. „gotické" půdorysy vesnic organizovaných ve 13. stol.), stejně jako je již

téměř jisté, že se to v řadě případů nezdaří, např. u autorovy představy o organizaci a stavební podobě „románské" vsi, o níž se bez archeologie můžeme dozvědět jen velmi málo, a ani retrogresivně pojaté úvahy nad mladšími půdorysy neposunou naše znalosti na úroveň důkazu. Stejně je tomu i s úvahami o organizujícím vlivu tribunového kostela a případných zásadních změnách vesnic ve 12. století. Zásadní změny se dočkala středověká vesnice až v souvislosti s proměnou celé společenské ekonomiky a struktury ve 13. století, a to ani tehdy ne ještě současně a stejným způsobem v starém sídelním území a v územích nově získaných. Nicméně hypotézy o podobě vesnice od 13. století, čili o vesnici „gotické", jak píše V. Mencl, jsou již reálnější (neselhává již např. tak výrazně retrogresivní analýza map stabilního katastru jako v dobách starších) a archeologický výzkum již lecos verifikoval (viz např. ZSV Pfaffenschlag a Svídna), i když výklad archeologů bude v dílčích otázkách poněkud odlišný (např. příliš široké používání klasifikace „franský" dvorec — pokud je vůbec vhodný) a patrně zásadně odlišný zejména v hledání příčin a souvislostí — aniž by ovšem pominul převážně výtvarné hledisko V. Mencla.

Rozsáhlé dílo V. Mencla o lidové architektuře ne může být charakterizováno jinak než jako dílo monu mentální. Nechci se pokoušet o odhad co ze sdělení V. Mencla o mizejícím světě lidové architektury převezme současný dějepis umění; okrajové polohy tvorby, a lidová architektura zdánlivě k těmto okrajovým polohám patřovala, nikdy nepřitahovaly soustavnější pozornost děje pisců umění. Jisté však je, že v budoucnosti žádný etnograf ani archeolog studující středověkou vesnici nebude moci knihu V. Mencla minout. Jednak proto, že se bude muset s jejími názory vyrovnávat, ať v kladném nebo záporném hodnocení jednotlivých postřehů, pozorování a teorií, či celé koncepce, jednak proto, že kniha je oním vzácným a zřídka pozorovatelným případem, kdy se vlivem okolností kategorie nazývaná „literatura" posouvá samovolně až někam na hranici „edice pramene". Tím více mrzí menší pozornost věnovaná absolutní chronologii objektů (i když víme, že z hlediska své koncepce ji V. Mencl tak mnoho nepotřeboval), převaha pozornosti na obytný dům, částečně na stodolu a špýchar a zmenšená pozornost k ostatním stavbám (i když chápe, že se z hlediska své koncepce V. Mencl bez nich dobře obešel), pomnutí dat udávajících dobu, kdy byl ten který objekt fotografován a měřen (což rovněž autor nepotřeboval, ale co by posunulo publikaci z pomezí kategorie „edice pramene" až na pomezí „pramene" samého). Ale i tak je dokumentární hodnota publikace bez nadsázky obrovská a teprve čas umožní plně docenit tuto její stránku a tím i hodnotu edičního činu nakladatelství Academia.

Zdenek Smetánka

Belo Polla: Hrady a kaStiele na východnom Slovensku - Burgen und Kastelle in der Ostslowakei —• ruské, německé a maďarské resumé, 189 stran, plány a fotografie v textu, Košice 1980.

Nová kniha B. Poliv vycházející ve Východoslovenském nakladatelství v Košicích navazuje na starší práci